

λίωση πέρασαν ἔπειτα οἱ νεώτεροι χρόνοι στήν ἔξαρση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ ἀνθρώπινου δηλαδή μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ἀντίθετα πρὸς τὸ Βυζάντιο καὶ τὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα ποὺ ἀποτελοῦν ἔξαρση τοῦ θείου, ὀλοκληρωτικὴ στροφὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖο. Αὐτῆς τῆς ἔξαρσης τὴν τελευταία μεγάλη ἀποκορύφωση στὸ Βυζάντιο τὴν ἔδωσεν, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἡσυχασμός.

Ὀνομάσαμε τὸν Συμεῶνα μεγάλο μυστικό, ἴσως εἶναι ὁ πιὸ μέγας τοῦ Βυζαντίου. Δὲν εἶναι ὅμως ὁ τελευταῖος. Σπουδαῖοι μυστικοὶ σημαδεύουν τοὺς μετὰ τὸ Συμεῶνα αἰῶνες, ὡς τὸ τέλος τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλὰ καὶ τότε δὲν ἔξαφραίνεται ὁ βυζαντινὸς μυστικισμός. Ἡ πνοή του παραμένει ζωντανή στοὺς κύκλους τῶν μοναχῶν, κυρίως τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔξακολουθεῖ νὰ φωτίζει καὶ νὰ διαμορφώνει ἄνδρας μὲ ὑψηλὸ ἦθος, μὲ φλογερὸ ἔρωτα πρὸς τὸ θεῖο, ὅπως ὁ Διονύσιος ὁ Ζαγοραῖος, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς κ. ἄ. Ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀλλὰ καὶ σήμερα δὲν εἶναι μακριὰ μας. Μένει πάντα ἀγνή πηγὴ πνευματικῆς ζωῆς. Διαπότισε τὴν ψυχὴ τοῦ Σολωμοῦ, ἐνέπνευσε τὰ ὑψηλὰ θρησκευτικὰ του ποιήματα, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἶναι πάντα πηγὴ ζωῆς, ἔτοιμη νὰ προσφερθῇ στήν ψυχὴ κάθε φορὰ ποὺ κουρασμένη ἀπὸ τὶς ἑξωτερικὲς ἐπιτεύξεις τοῦ πολιτισμοῦ μας, ξαναγυρίζει στὸν ἑαυτὸ της, τὸν ψάχνει, τὸν βαθαίνει, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη γιὰ πνευματικὰ πόματα.

*
* *

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σταματήσωμε σὲ ὅλους τοὺς σημαντικοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ, τοὺς μετὰ τὸν Συμεῶνα, στὸ φλογερὸ λόγου χάρι μυστικὸ Νικήτα τὸ Σταθάτο, τὸ μαθητὴ τοῦ Συμεῶνος (σημαντικὰ μυστικὰ ἔργα του εἶναι ἀνέκδοτα) ἢ τὸν Κάλλιστον τὸν Καταφυγιώτην (12ος αἰώνας). Τὸν Κάλλιστον ἀπασχόλησε ἀποκλειστικὰ τὸ θέμα τῆς θεώσεως, ποὺ τὸ παρουσίασε μὲ σπάνια διαλεκτικὴ λεπτότητα. (Ἑλληνικὴ Πατρολογία (Migne) τόμος 147, 833—941). Οἱ σελίδες του ἀνήκουν στὶς ἐκλεκτότερες τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας.

Θὰ κλείσωμε τὸ λόγο μας γιὰ τὸ μυστικισμὸ τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν τελευταία μεγάλη κίνησή του τὸν ἡσυχασμὸ (14ος αἰώνας), στὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ ὁποίου θὰ σταματήσωμε σύντομα.

Πρέπει πρῶτα νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι, ἐνῶ ὡς τὸν 11ον αἰῶνα ἡ Μικρὰ Ἀσία παίζει πρωτεύοντα ρόλο καὶ στήν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ

Βυζαντίου, αὐτὴ ἀναδεικνύει τὰ περισσότερα στελέχη, στοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες ὁ ρόλος αὐτὸς περιέρχεται στὸ εὐρωπαϊκὸ τμήμα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀναδεικνύονται τώρα τὰ σπουδαιότερα, μαζί με τὴ Βασιλεύουσα, κέντρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ μοναχὸς Γρηγόριος Σιναΐτης εἰσήγαγε στὸ Ἅγιον Ὄρος τὴν Ἡσυχίαν, τὸν ἀνώτερο δηλαδὴ βαθμὸ τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Ἐδῶ τώρα στὸ Ἅγιον Ὄρος ἡ Ἡσυχία ἀναπτύχθηκε καὶ διαμορφώθηκε στὸ ζωηρὸ μυστικὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ. Τὴν ἀφορμὴ στὴ μεγάλη ἔριδα ποὺ ἀναφερῆ γύρω ἀπὸ τὸν ἡσυχασμό, ποὺ συνετάραξε τὴν Ὀρθοδοξία πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια καὶ ἔληξε μετὰ τὴ νίκη τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τὴν ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία, τὴν ἔδωσαν ἕνας Ἕλληνας μοναχὸς Βαλαάμ ὁ Καλαβρὸς (ἀπὸ τὴν Καλαβρία τῆς Ἰταλίας, 1290—1348). Θὰ δοῦμε ἀμέσως πῶς ἔγιναν τὰ πράγματα.

Οἱ ἡσυχασταὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἶχαν καταλήξει νὰ πιστεύουν ὅτι ὠρισμένη στάση τοῦ σώματος κατὰ τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς, βοηθοῦσε πολὺτιμα νὰ φτάσουν στὴν ἐκστατικὴ ἀγάπη, ποὺ μετὰ τρόπο ἄμεσο καὶ ὄχι προοδευτικὸ, τοὺς ἔφερνε στὴν ποθητὴ ἔνωση μετὰ τὸ Θεό. Ἐπρεπε νὰ προσηλώνουν τὴν προσοχὴ τους πρὸς τὴ θέση τῆς καρδιᾶς. Ἡ ἔνωση μετὰ τὸ Θεό, ἔλεγαν, γίνεται ὅταν τὸ πνεῦμα ἐπιτύχη νὰ προσελκύσῃ τὸ νοῦ στὸ βάθος τῆς καρδιᾶς, τὸν στραγγαλίση, τοῦ ἀπαγορέψῃ τὴ συνήθη κίνησή του πρὸς τὰ ἔξωτερικὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα τὸν ἐπαναφέρῃ στὴ Σιών. Μόνο ἡ ἐνέργεια τῆς καρδιᾶς ὁδηγεῖ στὴν καθαρὴ ἀλήθεια, γιὰ εἶναι ἐνέργεια ἀπλῆ καὶ καθαρὴ, χωρὶς καμμιά μορφὴ, δῶρο τῆς θείας χάριτος. Ἡ κίνηση γιὰ τὸ μυστικὸ ἔρωτα πρὸς τὸ Θεό, ἀντιδιανοητικὴ εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχή, τονίζει τώρα ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ρόλο τῆς καρδιᾶς, τοῦ αἰσθήματος. Ὅλο καὶ περισσότερο εὐρύνεται ἡ περιοχὴ ποὺ ἀνοίξεν ἡ εὐαγγελικὴ ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀγάπη, καὶ πάει νὰ ἀγκαλιάσῃ ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Καί, ὅπως ἦταν φυσικὸ, οἱ καλύτεροὶ ἀποδέκτες τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος στάθηκαν οἱ μυστικοί.

Ἀδιάκοπα ἀντιπαραθέτουν οἱ ἡσυχαστὲς στὸ λόγο, τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδιά. Ὅταν ἡ καρδιὰ στραγγαλίση τὸ νοῦ, ἐξασφαλίζει τὴ γνώση τῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ὀρθὴ ἐκτέλεση τῶν θείων ἐντολῶν. Εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ πολὺ ἀργότερα θὰ μιλήσῃ πολὺ καθαρὰ ὁ μέγας Πασκάλ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ρουσσώ. Καὶ οἱ δύο τους δίνουν τὰ πρωτεῖα στὴ γλῶσσα τῆς καρδιᾶς, στὴ λογικὴ, ὅπως λένε, τῆς καρδιᾶς, ὄχι

τοῦ λόγου. Μὲ τὴν ἐπιμονὴ σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς θεωρίας καὶ τῆς προσευχῆς οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔλεγαν ὅτι ἔφταναν νὰ βλέπουν γύρω τους ἓνα δυνατὸ φῶς, ποὺ τοὺς πλημμύριζε μὲ ἄρορητη χαρὰ. Καὶ πρόσθεταν ὅτι τὸ φῶς αὐτὸ ἦταν τὸ ἴδιο τὸ ἀκτιστο φῶς τοῦ Θεοῦ, ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Εἶχε ὅμως τὴν ἴδια φύση μὲ τὸ φῶς ποὺ ἐθάμπωσε τὰ μάτια τῶν Ἀποστόλων στὸ ὄρος Θαβὼρ κατὰ τὴ μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος.

Αὐτὰ εἶναι ποὺ ἐξένισαν τὸν Βαρλαάμ. Εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν Καλαβρία στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ πρωτότυπο. Στὴ Δύση εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐπιβληθῆ ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸν ἐγνώρισαν κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀραβες σὲ μεταφράσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔργα Βυζαντινῶν. Σημειώνομε ἰδιαίτερα «τὴν πηγὴν τῆς γνώσεως» τοῦ Δαμασκηνοῦ, ποὺ ὡς τὴν ἐποχὴ τούτη εἶχε μεταφραστῆ τέσσερις φορές στὰ Λατινικὰ καὶ ἄσκησε ἐξαιρετικὴ ἐπίδραση στὸν Ἅγιον Θωμᾶ τὸν Ἀκινᾶτο. Εἶχε κιόλας ἀσκήσει ὁ Ἀριστοτέλης μοναδικὴ ἐπίδραση στὴ σκέψη τῶν Δυτικῶν, ποὺ ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται φιλοσοφικὰ καὶ νὰ παρουσιάζῃ μιὰ πρώτη ἀνθήση. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἔφτασε στὸ κατακόρυφόν της μὲ τὸν περίφημον Θωμᾶ τὸν Ἀκινᾶτο. Ὁ Ἀκινᾶτος εἶδε στὸν Ἀριστοτέλη τὸν μόνον μεγάλο φιλόσοφο· μὲ τὰ μεθοδικὰ ὄπλα ἐκείνου συνέταξε τὴ δική του φιλοσοφία, τὴ μόννη ἀληθινὴ καὶ γι' αὐτό, ὅπως εἶπε, καὶ μόννη χριστιανικὴ. Εἶναι ἡ φιλοσοφία τὴν ὁποία καὶ σήμερα ἀποδέχεται ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ὡς ἐπίσημη χριστιανικὴ φιλοσοφία. Ἡ κίνησις αὐτὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐξύπνησε, ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυτικῶν γιὰ τὰ πρωτότυπα ἀριστοτελικὰ κείμενα καὶ γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς Ἑλληνικῆς, αὐτὴ ἔφερε καὶ τὸν Βαρλαάμ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐνδιαφέρουσα καὶ περίεργη μορφή ὁ Βαρλαάμ. Μελέτησε τὸν Εὐκλείδη καὶ ἔγραψε ἀριθμητικὴ σὲ ἕξι βιβλία. Μελέτησε καὶ ἔγραψε ἐνδιαφέρον ἔργο γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς. Ἐπηρμένος ἀπὸ τὴ σοφία του καὶ ἔχοντας ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του δημιούργησε μεγάλο θόρυβο στὸ Βυζάντιο, ὅπου ἤθελε, φαίνεται, νὰ προξενήσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ σοφία τῶν Δυτικῶν, τοὺς ὁποίους οἱ Βυζαντινοὶ ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμη νὰ θεωροῦν βαρβάρους, ἦταν ἀνώτερη.

Ἡ προκλητικότητά τοῦ Βαρλαάμ προκάλεσε δημόσια συζήτηση πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ παλάτι, μυστὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο τὸν Γ' καὶ τὴν αὐλή του, (1330). Τὸν Βαρλαάμ ἀνέλαβε νὰ ἀντικρούσῃ ἓνας μέγας Βυζαντινὸς σοφὸς ὁ Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς. Ὁ διάλογός του Φλωρέντιος, ἂν καὶ ὄχι ἀντικειμενικός, δείχνει καθαρά

τί επιδίωξε και τί πέτυχε στη συζήτηση εκείνη ο Γρηγοράς. Στο πρόσωπο του Βαρλαάμ θέλει να ξεσκεπάσει τον σοφιστή, τον επιπόλαια διαβασμένο άνθρωπο. Αρχίζει τον έλεγχο της σοφίας του από τη αστρονομία, και τον αναγκάζει, ευθύς από την αρχή να σβύσει και την αστρονομία και τις συναφείς επιστήμες από τον κατάλογο των επιστημών για τις οποίες μπορεί να απαντήσει σε ύποιο τον ρωτά. Περήφανος ο Γρηγοράς για την μαθηματική του σοφία—ήταν κοντά στα άλλα δυνατός μαθηματικός και την εποχή εκείνη ιδιαίτερα η αστρονομία έ γνώριζε σημαντική άκμή στο Βυζάντιο—θέλει να ξεσκεπάσει την αμάθεια του Βαρλαάμ και του Δυτικού κόσμου, να δείξει τον κατώτερο βαθμό της επιστήμης των πόσο η σοφία των περιοριζόταν στη φυσική και τη λογική του Αριστοτέλη, και τί αξία είχε.

Ντοπιασμένος από την άποτυχία του ο Βαρλαάμ κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη και από κει πέρασε στο "Άγιο Όρος. Εκεί γνώρισε από ένα άμαθι μοναχό τη διδασκαλία της ήσυχίας την οποία παραμόρφωσε και γελοιοποίησε. Ονόμασαν ομφραλοσκόπους τους ήσυχαστές και πρόβαλε δορυμνός κατηγορός των για κακοδοξία. Αφού ισχυρίζονται, λέγει, ότι βλέπουν με τα σωματικά τους μάτια το θείο και άκτιστο φως, αυτό σημαίνει ότι για αυτούς η θεία χάρη είναι κάτι κτιστό. Καταστρέφουν λοιπόν, συμπεραίνει, θεμελιώδη δόγματα της Εκκλησίας. Η θεωρία του θείου, αντιτάσσει ο Βαρλαάμ και έδω φαίνεται ο άκρος ορθολογισμός του, είναι επιστήμη και γνώση. "Οποιος γνωρίζει τη σοφία, γνωρίζει και την αλήθεια, και όποιος γνωρίζει την αλήθεια γνωρίζει το Θεό και μένει κοντά του κατ' ανάγκην. Αφού σπουδάσης, προσθέτει, τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τότε θα φτάσης στη σύλληψη της αλήθειας. Είναι φανερό ότι για τον Βαρλαάμ η θύραθεν σοφία είναι μια κάθαρση της ψυχής, χωρίς την οποία είναι αδύνατο να φτάσης στο Θεό, να ένωθής μαζί του. Αντίθετη θέση προς τη θέση των μυστικών της σχολής του Συμεών που ακολουθούν οί ήσυχαστές. Κάθε δρατό ύν, λέγει ακόμη ο Βαρλαάμ, είναι κτιστό· το Θαβώρειο φως έγινε δρατό από σωματικά μάτια, δέν είναι λοιπόν καθόλου άκτιστον. Είναι κτίσμα, «περιγραπτόν», και δέ διαφέρει από το φως που βλέπομε με τις αίσθήσεις μας· είναι κάτι κατώτερο από το νοϋ.

Τα επιχειρήματα του Βαρλαάμ δείχνουν καθαρά ότι η σκέψη του είναι έντελως ξένη προς το μυστικισμό, τον άγνοεί, ή αδυνατεί να τον κατανοήση· είναι μια σκέψη πολύ κοντά στα έλληνικά μέτρα και θέλει, όπως εκείνη, να στηρίζεται σε φυσικά, λογικά επιχειρήματα. Ένώ ο

μυστικισμὸς αὐτὸ ἀκριβῶς θέλει νὰ ξεπεράσῃ. Ἐὰν καὶ Ἑλληνας ὁ Βαρολαάμ, ἐπειδὴ εἶναι κάτοχος τῆς Λατινικῆς καὶ ἔζησε στὴ Δύση, δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῶν δυτικῶν σχολαστικῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀκινάτου, καὶ αὐτῶν τὶς τάσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἀκολουθεῖ. Τὸ ἴδιο καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀντίπαλοι τῶν ἡσυχαστῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γρηγορᾶ. Ἐχουν ὅλοι δεχτῆ τὴν ἐπίδραση τῶν λατίνων, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ μεταφράζονται ἐλληνικά. Ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐκδηλώθηκαν καὶ ὡς λατινόφρονες. Ὁ ἴδιος ὁ Βαρολαάμ ἔγινεν ἀργότερα καρδινάλιος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν ἡσυχαστῶν παίρνει στὸ βάθος μορφή ἀντιδικίας ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή, ποὺ τάσσεται μετὰ τὸν μυστικισμό, καὶ τὴ Δύση ποὺ μετὰ τὸν Ἀκινάτο ὑποστηρίζει ὅτι ὁ λόγος εἶναι τὸ μόνο ὄργανο γιὰ νὰ σκεφτοῦμε τὸ Θεό. Γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη τὸ βαθύ, τὸ ριζικὸ θέμα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἡ Ὁρθοδοξία ἐδῶ στὴν Ἀνατολή μετὰ τὶς λογῆς αἵρέσεις ὁρθώνεται μπροστά της· ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Δύση, χειραγωγημένη μονοκόμματα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ καὶ ἀτελῶς τὸν γνωρίζει ἀκόμη. Ἡ Θεολογία, ὁ περὶ Θεοῦ δηλαδὴ λόγος εἶναι γνώση (Ἀκινάτος - Βαρολαάμ), ἢ ἀφήγησις θεωρίας (Συμεών); εἶναι διαλογισμὸς ἢ ἐνόρασις; Γύρω σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα διεξάγεται ἡ μάχη βαρολααμιτῶν καὶ ἡσυχαστῶν. Ἐκεῖνο ποὺ σκανδαλίζει περισσώτερο τοὺς βαρολααμίτες εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν ἡσυχαστῶν ὅτι βλέπουν τὸ ἀκτιστὸν φῶς. Αὐτὸ τὸ θεωροῦν σὰν ὑλοποίηση τοῦ Θεοῦ.

Πρὶν περάσωμε στὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ (1296—1359/60) τὸν ἀρχηγὸ τῶν ἡσυχαστῶν, γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ἀντικρούει τὸν Βαρολαάμ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, θὰ πᾶμε στὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, τὸν κορυφαῖο ἀντιπαλαμίτη. Ἀντίθετα πρὸς ὅλους τοὺς ἄλλους ὁ Γρηγορᾶς ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ὄχι ἀπὸ τὴ Δύση. Ὁξὺς διαλεκτικὸς, δόκιμος γνώστης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, στὴ θεωρία τῶν ἡσυχαστῶν, ἢ ὁποῖα διακρίνει στὸ Θεὸ οὐσία καὶ ἐνέργεια, βλέπει σοβαρὸ κίνδυνο ἐπιστροφῆς στὸν πολυθεϊσμό. Ὁ Παλαμᾶς, λέγει ὁ Γρηγορᾶς, ξαναφέρει στὴ ζωὴ τὶς ἰδέες τοῦ Πλάτωνος, ποὺ εἶναι ὄντα μεσάζοντα ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν αἰσθητὸ κόσμον. Οὐσία καὶ ὑπαρξις, δέχεται ὁ Γρηγορᾶς ἀκολουθώντας τὴν παραδομένη ὁρθόδοξη διδασκαλία, συμπίπτουν στὸ Θεό. Ἐπειδὴ ὁ Γρηγορᾶς ἔβλεπε στὸν ἡσυχασμὸ μορφή πολυθεϊσμοῦ τὸν πολέμησε μετὰ μεγάλη δξύτητα. Στὴν πάλη αὐτὴ θυσιάσε τὰ πάντα, αὐτοκρατορικὴ εὐνοία, ἀξιώματα καὶ τιμές, καὶ προτίμησε τὴ φυλακὴ. Στὴ φυλακὴ πέθανε. Κι' ὅταν μαθεύτηκεν ὁ θάνατός του ξέσπασεν ἀσυγκράτητη ἡ ὄργη

τῶν παλαμιτῶν. Ρίχτηκαν στὸ νεκρὸ τοῦ σώμα τὸ ὕβρισαν καὶ τὸ ἔσυραν μέσα στοὺς δρόμους τῆς πρωτεύουσας. Ἐναφέρω τὸ θλιβερὸ αὐτὸ περιστατικὸ γιατί δείχνει τὴν ὀξύτητα τῶν παθῶν ποὺ ξεσήκωσεν ἡ «ἡσυχαστικὴ ἔρις». Ἄς προσέξωμε ἀκόμη κάτι. Ὁ Γρηγοῤῃς ἦταν μεγάλος λόγιος καὶ σοφός. Ἦξερε καλὰ τοὺς κλασικοὺς καὶ προήγαγε τὴ σύγχρονή του ἐπιστήμη, ἰδίως τὰ μαθηματικά. Ἡ μόρφωσή του ὁμως δὲν ἐμπόδισε τὴν ψυχὴ του νὰ στραφῆ πρὸς τὸ ὑπερέραν. «Ἐμεινα, λέγει, ὑπερήφανα, ἀκλόνητος (στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν παλαμιτῶν) γιὰ νὰ σώσω τίς ἰδέες μου καὶ τὴν ψυχὴ μου».

Ἄς ἔλθωμε τώρα στὸν Παλαμᾶ. Γόνος ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένεια ἀνατράφηκε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β'. Ἐνωρὶς ὁμως τὸν κέρδισεν ὁ μυστικισμὸς, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε μεγάλη ἐπίδοση σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ χριστιανοσύνη. Σύγχρονοι τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Καβάσιλα εἶναι οἱ δυὸ πρῶτοι σημαντικοὶ Γερμανοὶ μυστικοὶ ὁ Eckart καὶ ὁ Tauler καὶ μιλοῦν πολὺ συγγενικὴ γλῶσσα. «Καὶ γιατί, ρωτᾷ ὁ Tauler, πρέπει νὰ σωπαίνης; Γιατί τότε ὁ Λόγος θὰ μπορέσῃ νὰ γεννηθῆ μέσα σου καὶ νὰ βρῆ ἔκφραση, καὶ νὰ γίνῃ ἀκουστός. Ἄλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι, ἂν σὺ μιλᾷς, ὁ Λόγος θὰ σωπαίνη. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπηρετήσῃς καλύτερα τὸ Λόγο παρὰ σωπαίνοντας καὶ ἀκούοντας. Ἄν τώρα ἐσὺ βγῆς ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ σου, τότε θὰ μπῆ μέσα σου ὁ Λόγος ὀλόκληρος...».

Νέος ὁ Παλαμᾶς ἐγκατέλειπε τὴν αὐλὴν, δέχτηκε τὸ μοναχικὸ σχῆμα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀποσύρθηκε σὲ ἀπόμερη σκῆπη κοντὰ στὴ Βέρροια γιὰ νὰ μονάσῃ. Ἦρθε ὁμως ὁ Βαρλαάμ μετὰ τὴν ἐπίθεσή του κατὰ τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ διέκοψε τὴ συλλογὴ καὶ τὴ μελέτη. Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ μέθοδο τῆς προσευχῆς τῶν ἡσυχαστῶν καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴ γελοιοποίησιν ποὺ ἐπέχειρσεν ὁ Βαρλαάμ στηρίζεται ὁ Παλαμᾶς στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ναὸς τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι ἀρχὴ τοῦ κακοῦ. Πάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἔχομε ἕνα ἐνδιαφέρον ἔργο τὴν «Προσωποποιία», ποὺ κι' ἂν δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἦταν παλαιότερα γενικὰ ἀποδεκτό, ἀπηχεῖ πάντως τίς ἀπόψεις ποὺ καὶ ἐκεῖνος ὑποστηρίζει. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ ψυχὴ προσωποποιημένη ἀπαγγέλλει δορυμὸν κατηγορητήριον κατὰ τοῦ σώματος, καὶ τὸ σῶμα, προσωποποιημένο κι' αὐτό, ἀπαντᾷ μετὰ τὴν σειρά του ἀνασκευάζει τίς κατηγορίες καὶ κατευθύνει τὸ δικαστήριον στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅσα εἶπε ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι χριστιανικὰ ἀλλὰ νεοπλατωνικά. Συμπέρασμα ποὺ δίνει τὴν ὀρθὴ θέσιν, τὴ χριστιανικὴν, στὸ σῶμα, τὸ ἕτερο ἀπαραίτητο σκέλος γιὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου.

Πλανερὸς λοιπὸν ὁ δρόμος τῶν νεοπλατωνικῶν γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἀπλανὴς δρόμος, λέγει ὁ Παλαμᾶς, ποὺ ὀδηγεῖ στὸ Θεὸ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸ νοῦ, ὁ δρόμος τοῦ νοῦ. Ποῦ εἶναι ὁμοίως ἡ θέση τοῦ νοῦ; Ἐδῶ εἶναι ἡ ρίζα τῆς διαφωνίας μὲ τοὺς Βαρλααμίτες. Εἶναι ὁ νοῦς ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα ἢ μέσα στὸ σῶμα; Νὰ θέσωμε, λέγει ὁ Παλαμᾶς, τὸ νοῦ ἀπόλυτα ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα γιὰ νὰ ἀπολάψωμε νοητὰ θεάματα, αὐτὸ εἶναι ἡ πιὸ μεγάλη ἑλληνικὴ πλάνη, ρίζα καὶ πηγὴ κάθε κακοδοξίας, ἀνακάλυψις τῶν δαιμόνων, καρπὸς τῆς ἀπουσίας τοῦ πνεύματος... Καὶ σὲ μᾶς, συνεχίζει, οἱ ὀπαδοὶ τῆς πλάνης ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ νοῦς κατὰ τὴν προσευχὴ πρέπει νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὄταν ὁ ἠσυχαστὴς λέγῃ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐννοεῖ φυσικὰ ἔξω ἀπὸ τὴ σωματικὴ αἴσθησις, ὄχι τόπο, θέση, ἀφοῦ ὁ νοῦς εἶναι ἀσώματος. Ξέρομε ὅμως καλά, προσθέτει ὁ Παλαμᾶς, ὅτι, ὅταν ὁ νοῦς εἶναι μέσα στὴν καρδιά, βρίσκεται μέσα στὸ ὄργανό του, μέσα στὸ θησαυροφυλάκιό του. Ὄταν λοιπὸν θέλωμε νὰ καθαρίσωμε τὸ νοῦ πρέπει νὰ τὸν συγκεντρώσωμε μέσα στὴν καρδιά. Φαίνεται καθαρὰ ἡ θέση ποὺ πέρνει ὁ Παλαμᾶς στὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα. Ἀντιτίθεται καθαρὰ καὶ ξάστερα στὸν ἀντικειμενισμό τῆς συλλογιστικῆς ποὺ βλέπει, θὰ λέγαμε, τὸν ἄνθρωπο σὰ συλλογιστικὴ μηχανή, ἀντιτίθεται καὶ στὴν ἔκστασις τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ποὺ βγάζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (φυγὴ, ἔκ-στασις). Καὶ προσπαθεῖ νὰ διατυπώσῃ μιὰ θεωρία ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ βαθύτερη ρίζα τοῦ χριστιανισμοῦ. Θέλει τὸ νοῦ νὰ βαπτίζεται μέσα στὴν καρδιά καὶ νὰ ἀφήνεται στὴν ὀδήγησή της. Γιὰ νὰ ἀποφυγῇ τὴν κατηγορίαν γιὰ ὑποκειμενισμό προσθέτει ὁ Παλαμᾶς ὅτι οἱ ἠσυχαστὲς δὲ θέλουν τὸ νοῦ μόνον μέσα στὸ σῶμα καὶ μέσα στὴν καρδιά, ἀλλὰ ὅτι θέλουν νὰ τὸν ὠθήσουν ὡς μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Μόνον τότε ὁ νοῦς ξαναβρίσκει τὴ δική του οὐσία, ἀφοῦ περάσῃ ἀπὸ τὴν καρδιά, καί, ξεπερνώντας κάποτε τὸν ἑαυτό του, ἀναστρέφεται μὲ τὸ Θεό.

Ὑποστήριξεν ὁ Βαρλαάμ ὅτι δὲν ὑπάρχει θεωρία, ποὺ ξεπερνᾷ τὶς νοητικὲς ἰκανότητες καὶ θεώρησε γελοῖο τὸν ἰσχυρισμὸ τῶν ἠσυχαστῶν ὅτι φτάνουν στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ μὲ μυστικὸ τρόπο. Ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ ὅτι ἡ μυστικὴ θεωρία αὕτη καὶ μόνον παρέχει τὴν πιὸ λαμπρὴ ἀπόδειξις γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει Θεὸς καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ ὄντα. «Ἐγώ, συνεχίζει ὁ Παλαμᾶς στὸ ἀποκαλυπτικὸ αὐτὸ κείμενο, θέτω ὅτι ἡ ἄγια πλίστη μας, πάνω ἀπὸ ὅλες τὶς αἰσθήσεις καὶ διανοήσεις εἶναι ἓνα ὄραμα τῆς καρδιᾶς μας μὲ ἰδιαίτερο τρόπο, γιὰτὶ ξεπερνᾷ ὅλες τὶς νοητικὲς ἰκανότητες τῆς ψυχῆς μας». Μόνον, προσθέτει

ἄλλοῦ, ὅταν τὸ φῶς πλημμυρίζῃ τὴν καρδιά μας, μόνο τότε ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος πηγαίνει στὸ ἀληθινὸ ἔργο του, ἀνεβαίνει στὰ αἰώνια βουνά, βλέπει τὸν ἀόρατο, καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα μπαίνει ὀλοκληρωτικὰ στὴ χώρα τοῦ θαύματος. Ἐδῶ θὰ σᾶς θυμίσω πάλι τὸν Πασκάλ πού μίλησε γιὰ Θεὸ πού τὸν αἰσθάνεται ἡ καρδιά (sensible au coeur) καὶ τόνισε ὅτι ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ αἰσθανθῆς τὴν ἀλήθεια μὲ τὴν καρδιά, ἄλλο νὰ τὴ γνωρίσῃς μὲ τὸ λόγο. Αὐτὸ τὸ ἴδιο ζήτημα ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴν ἴδια λύση τοῦ δίνει. Ἡ φωτισμένη καρδιά, ὄχι ὁ νοῦς, αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ Θεό, αὐτὴ μᾶς σώζει.

Πῶς ἀπαντᾷ ὁμοίως στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Βαρλαάμ ὅτι τὸ θαβώρειο φῶς εἶναι ὕλικό, κτιστὸ καὶ αἰσθητό; Θέτει, ὅπως εἶδαμε, πραγματικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχει, λέγει ὁ Παλαμᾶς, ἀπειρία θείων ἐνεργειῶν' μὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι τὸ θαβώρειο φῶς. Ὅλες ἀναβρῦζουν ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, σὰν ἀπὸ ἀστείρευτη πηγὴ, καὶ εἶναι δεμένες μαζί της μὲ τρόπο ἀξεδιάλυτο. Ἡ θεία οὐσία εἶναι, λέγει ἀκολουθώντας τὸ Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, ὁ θεῖος γνόφος, ἀπὸ ὅπου ἀπορρέουν οἱ θεῖες ἐνέργειες, πού ἀποτελοῦν τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Θεοῦ, τὴν προχώρησή τους πρὸς ἡμᾶς. Ὁ ἄνθρωπος βοηθημένος ἀπὸ τὴν θεία χάρη ἐνώνεται ὄχι μὲ τὴν οὐσία ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ὁμοίως καὶ τὸ πιὸ μικρὸ μέρος τῆς θείας οὐσίας ἔχει ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς θεότητος,— ἡ θεότητα δὲν μερίζεται ὅπως τὰ σώματα—ὅσοι δέχτηκαν μέσα τους μιὰ θεία ἐνέργεια δέχτηκαν ὀλοκληρὸ τὸ Θεό.

Καὶ πῶς εἶναι δυνατό, ἀναρωτιέται ὁ Παλαμᾶς, νὰ διανοηθοῦμε φύση χωρὶς ἐνέργεια; Πῶς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρόνοια, ἡ πρόγνωση, ἡ δημιουργία εἶναι οὐσία καὶ ὄχι ἐνέργεια; Ὅπως καὶ στὸ μονοθελητισμό, τίθεται καὶ ἐδῶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων οὐσίας καὶ ἐνεργείας, ἀπὸ ἄλλη σκοπιά. Οἱ Βαρλααμίτες ἔβλεπαν τὴ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος μόνο μὲ τρόπο φυσικὸ ἢ λογικὸ: Θεὸς—δημιουργία—κτίσματα. Οἱ Παλαμίτες μὲ τὴ θεία χάρη βλέπουν τὸ Θεὸ μὲ τὰ ἴδια τους τὰ μάτια. Οἱ πρῶτοι φτάνουν τὴ θέωση μόνο μὲ τὸ νοῦ. Οἱ δεῦτεροι μὲ τὴ θεία χάρη. Ὁ Παλαμίτης ζεῖ δίπλα ἢ κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς θείας ἐνεργείας. Ἀντὶ νὰ ζητᾷ αἰτιολογικὸ προσδιορισμό, λογικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ὁ Παλαμίτης βλέπει τὸ Θεό, ζεῖ ἐν τῷ Θεῷ. Ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ θέα τοῦ θεοῦ πού ἀναστρέφεται μὲ τὸν μυστικὸν σὰ φίλος ἢ τὸν συμβουλευεῖ σὰ δάσκαλος δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφραση μὲ τὴν ἰδέα πού τὴν ἴδια ὥρα ἔχει γιὰ τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ ὅτι εἶναι ἀπειρος καὶ ἀπερίγραπτος. Γιατὶ ὁ Θεὸς ποὺ βλέπει

τώρα δὲ ὁ μυστικός εἶναι μιὰ θεία ἐνέργεια, ὄχι ἡ θεία οὐσία. Ἀλλὰ καὶ ἔτσι, μόνο ὅσοι ἔχουν καθαρὸς ὀφθαλμοὺς βλέπουν τὸ Θεό, καὶ ὄχι ἓνα κτίσμα ὅπως ἔλεγαν ὁ Βαβυλωνίος καὶ οἱ ὀπαδοί του. Οἱ ὀφθαλμοὶ ποὺ βλέπουν κατὰ φύσιν εἶναι τυφλοὶ γιὰ τὸ θεῖο φῶς, ποὺ δὲν εἶναι αἰσθητό, κι' ἄς τὸ βλέπουν τὰ σωματικὰ μάτια. Τῆ στιγμῇ ποὺ ἔγινεν ἡ Μεταμόρφωσις ὁ Θεὸς ἔφησε λίγο ἀνοιχτὴ τὴν πύλη τῆς θεότητος σὲ ὅσους ἔδωσε τὴ χάρι του καὶ ἔδειξε στοὺς μυημένους τὸ Θεὸ ποὺ κατοικεῖ ἐκεῖ μέσα. Καὶ ἂν ὁ ἀπόστολος Ματθαῖος λέγει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔλαμψε σὰν ἥλιος, —καὶ ἔλαμψεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένετο λευκὰ ὡς τὸ φῶς—τὸ λέγει γιὰ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἐννοήσωμε πῶς ὅ,τι εἶναι ὁ ἥλιος γιὰ κείνους ποὺ ζοῦν μέσα στίς αἰσθήσεις καὶ βλέπουν σύμφωνα μ' αὐτές, εἶναι ὁ Χριστὸς γιὰ ὅσους ζοῦν ἐν Πνεύματι καὶ βλέπουν ἐν Πνεύματι. Τὸ θεϊκὸ φῶς δὲν εἶναι κάτι ποὺ τώρα ὑπάρχει καὶ σὲ μιὰ στιγμῇ ἐξακρανίζεται, οὔτε εἶναι περιγραπτόν. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶδαν τὸν Ἰησοῦ στὸ Θαβῶρ ἐπέρασαν ἀπὸ τὴ σάρκα στὸ πνεῦμα, μὲ ἀλλοίωση τῶν αἰσθήσεων ἐνεργημένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα, καὶ τότε μόνο εἶδαν τὸ μυστικὸ φῶς. Πῶς αὐτὸ γίνεται μόνο ὁ Θεὸς καὶ κείνοι ποὺ τὸ δοκίμασαν ξέρουν. Ὅσοι δὲν σκέπτονται αὐτὸ μεταβάλλουν καὶ αὐτὸ τὸ φῶς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα σὲ κάτι τὸ κτιστόν.

Ἀκόμη μιὰ φορὰ ἡ βυζαντινὴ πνευματικὸτητα βρίσκει στὸ πρόσωπο τοῦ Παλαμᾶ τὴ δύναμη νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸ μυστικὸ βάθος τῆς θρησκείας, στὸ μυστικὸ βάθος τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Νὰ ἀντιπαλαίση τὸν ὀρθολογισμό ποὺ ἤθελε νὰ ὀρθωθῆ μονοκράτορας καὶ στὴν περιοχὴ τῆς θρησκείας ἡ ἀληθινὴ θεολογία, ἡ ἀλήθεια, λένε οἱ ἡσυχαστές, θέλει τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας, σφιχτὰ δεμένη δηλαδὴ τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξη. Γιατὶ μόνο αὐτὴ ἡ καθαρὸτητα ἐξασφαλίζει στοὺς πιστοὺς τὸ μεγάλο βῆμα ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ γνώση στὸ ἀνθρώπινο μέτρο στὴ γνώση στὸ μέτρο τοῦ Θεοῦ.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα ἕνα ἀπλὸ ἐπεισόδιο ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο, ὅπως εἶπαν. Ἐκεῖνοι ποὺ μάχονται καὶ ἀντιπαλαίουν εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ θρησκεία σὲ ὅ,τι βαθύτερα ἰδιαίτερο ἔχει, τὴ δῆμα τοῦ πνεύματος, τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸν Θεό, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιὰ ἄλλη δῆμα τοῦ πνεύματος, δῆμα γιὰ νοητικὴ καὶ ἐνιαία συστηματοποίηση τῆς γνώσης.

Ὁ ἡσυχασμός, ὅπως κάθε μυστικισμός, μᾶς βυθίζει διὰ μίαις σὲ

ἀτμόσφαιρα ἑνορατική γιὰ νὰ γνωρίσωμε στὸ Θεό, μὲ δραση μακαρι-
στή, ὅ,τι ἀπόλυτα ἰδιαίτερο ἔχει. Γενικὰ ὁ μυστικισμός, στὶς καλύτερές
του στιγμές, δὲν ἀρνεῖται τὴ γνώση, τὴ θύραθεν σοφία. Ἐκεῖνο ποῦ
ἀρνεῖται εἶναι ὅτι ἡ γνώση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὶς ρίζες, στὴ θεωρία καὶ στὴ
θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο τὸ μεγάλο ἐγγεῖρημα ἐπιστρατεύει
ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο, συναίρει τὶς ἀντινομίες καί, μὲ τὸν ἡσυχασμό,
δίνει τὰ πρωτεῖα στὴν καρδιά. Ὁ νοῦς, μόνο ἂν βαφτιστῆ στὴν καρ-
διά βρῖσκει τὸν ἑαυτὸ του. Δὲ θέλει ἄρα γε νὰ πῆ ὅτι δὲν πρέπει ὁ
ἄνθρωπος νὰ ἐξαντικειμενικεῦεται, νὰ γίνεταὶ συλλογιστικὴ μηχανή,
ἀλλὰ νὰ μένη πάντα ἓνα ὑπεύθυνο πρόσωπο ; Ἔτσι ἴσως θὰ λέγαμε,
τὸ ἴδιο στὸ βάθος πράγμα, σήμερα.

Ἐστερα ἀπὸ πολλὰς μεταπτώσεις καὶ ὀξεῖα διαμάχη ὁ ἡσυχασμὸς
ἐπικράτησε, ὅπως εἶπαμε. Τοῦτο δείχνει, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, ὅτι ὄχι
μόνο στὴν ἐπίσημη ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ στὸ λαὸ τοῦ Βυζαντίου ἦταν
ἀκόμη πολὺ ἔντονο καὶ ζωηρὸ τὸ αἶσθημα τῆς μυστικότητος τῆς
θρησκείας.

